

KUMUK AĞIZLARININ YENİ BİR TASNİFİ

Osman UYANIK*

ÖZET

Bu güne kadar Kumuk ağızları hakkında çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar sonucunda Kumuk ağızlarının üç gruptan oluştuğu kanaati yaygınlık kazanmıştır. Son yıllarda konu ile ilgili yaptığı çalışmalarla tanınan Ölmesov ise Kumuk ağızlarını beş gruba ayırmaktadır.

Yapılan bu tasnif çalışmalarına göre Kumuk yazı dilinin hangi ağza dayandığı konusu ise kesinlik kazanmamıştır. Kimi araştırmacılar Hasavyurt, kimi araştırmacılar Buynak ağzının yazı dilini oluşturduğunu belirtmektedir. Bunun sebebi önceki tasniflerde ayrılan grupların farklılıklarının bariz olmamasıdır. Bu yüzden Kumuk ağızlarının yeni bir tasnifine ihtiyaç duyulmaktadır.

Bizim yaptığımız tasnife göre Kumuk ağızlarını Kuzey ve Güney olmak üzere iki ana gruba ayırmak gerekmektedir. Kuzey grubu Buynak, Hasavyurt, Terski; Güney grubu Kaytak ve Dağdibi alt gruplarından oluşmaktadır.

ANAHTAR KELİMELELER

Kumuklar, Kumuk Türkçesi, Kafkasya, Dil, Kumuk ağızları

ABSTRACT

A NEW CLASSIFICATION FOR KUMUK ACCENTS

Many reseach have been made on Kumuk dialects. As a result of these reseach made in this area, the view became prevalent among scholars that Kumuk vernacular are comprised of there accents. According to Ölmesov, who has been famous for his reseach on Kumuk vernacular, Kumuk language includes five accents. İn accordance with thise classifications, it is not held certain that Kumuk written language is based on any of these vernaculars.

Some of reseachers such as Hasavyurt and Buynak accent formed the written language. The reason is that the features of the groups previously classified are evident. There is consequently a need to classify these accents.

By the new classification we made, Kumuk vernaculars are compried of two main groups North and South vernaculars. North group include Buynak, Hasavyurt, Terski and South groups include Kaytak, Dağdibi.

KEY WORDS

Kumuks, Kumuk Turkish, Caucasia, Language, Kumuk vernaculars

* Dr. Arş. Gör., Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Kumuk Türkçesinin Genel Türkçedeki Yeri:

Kumuk Türkçesi, Türkologların yapmış oldukları dil tasniflerinde farklı başlıklar altında gösterilmiştir. Radloff, Kumuk Türkçesini güney grubunun ses bakımından henüz tetkik edilmediğini söylediği Kafkasya şiveleri bölümüne;¹ Samayloviç, Kıpçak veya kuzeybatı da dediği tav grubuna;² Räsänen kuzeybatı grubuna;³ Ligeti, Kıpçak grubuna dahil eder.⁴ Diğer Türkologlardan Baskakov, Kıpçak grubunun Kıpçak-Oğuz alt grubuna;⁵ Reşit Rahmeti Arat ise tav grubuna sokar.⁶ Benzing, Batı Türk (Kıpçak-Kuman) grubuna;⁷ Menges, Kuzeybatı veya Kıpçak bölümünün Karadeniz-Hazer dilleri sınıfına;⁸ Talat Tekin, Kıpçak grubunun koş- alt grubuna dahil eder.⁹ Görüldüğü gibi Radloff haricindeki bütün ilim adamları farklı adlar vermiş olsalar da Kumukça'yı kuzeybatı veya Kıpçak grubu dediğimiz grup içine dahil etmişlerdir. Kumuk Türkçesi, Türkçe'nin kuzeybatı grubuna dahil bir şive olmasına rağmen, Türkçe'nin güney grubundaki Azerî kolunun bazı özelliklerini de gösterir.¹⁰ Kumukça'nın bu özelliğini sadece Baskakov dikkate almıştır.

Kumuk Türkçesinin Bulunduğu Coğrafyadaki Ağırlığı:

Konya ilimiz kadar bir yüz ölçümüne sahip olan Dağıstan'da otuzun üzerinde kavim yaşamaktadır. Kumuk Türkçesi bölgedeki diğer dillere nazaran ön plâna çıkmış ve farklı etnik gruplar tarafından rağbet görmüştür. Dağıstan'daki bu kadar farklı kavim ve diller arasında Kumuk Türkçesinin daha çok tanınmasını Kumuk tarihine bağlamak gerekmektedir. Altınordu devletinin resmî dilinin Türkçe olması, bu geleneğin Dağıstan'da da devam etmesini sağlamıştır.¹¹ Altınordu

¹ Reşit Rahmeti Arat, **Makaleler**, Cilt 1, Ankara 1987, s. 96.

² Reşit Rahmeti Arat, age., s. 108.

³ Reşit Rahmeti Arat, age., s. 119.

⁴ Reşit Rahmeti Arat, age., s. 116.

⁵ Reşit Rahmeti Arat, age., s. 133.

⁶ Reşit Rahmeti Arat, age., s. 146.

⁷ Talat Tekin, "A New Classification of the Turkic Languages" **Türk Dilleri Araştırmaları 1991**, Ankara 1991, s. 7.

⁸ Talat Tekin, agm., s. 9.

⁹ Talat Tekin, **Türk Dilleri**, İstanbul 1999, s. 115.

¹⁰ Mirza Bala, "Kumuklar", **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 6, İstanbul 1977, s. 988.

¹¹ Rahmankul Berdibay, **Baykal'dan Balkan'a**, Ankara 1997, s. 141.

devletinin yıkılmasından sonra Dağıstan'da hâkimiyeti ellerine alan Kumukların dili, diğer halklar arasında anlaşma dili olma özelliği de kazanmıştır. Bu özellik Türkçe'nin devlet dili olması ve çok milletli Kafkasya'da bir anlaşma diline ihtiyaç duyulması sebebi ile ortaya çıkmıştır. Bu sebeplerden Kumukların konuştuğu dil, uluslar arası bir dil hüviyeti kazanarak bir anlaşma dili (Lingua franca) hâlini almıştır.¹² Kudsi'ye göre 19. yüzyılda Kumukistan'da, onun güneyindeki Şamhallar memleketinde ve Kaytak bölgesinde ahali Kumukça konuşuyor, Dağıstan'ın diğer aşiretleri de bu Türkçe'yi anlıyorlardı.¹³ Kumuk Türkçesinin bu özelliğinden dolayı Rusların Kafkaslara indiklerinde öğrenmek istedikleri ilk dil Kumuk Türkçesi olmuştur. L. Tolstoy ve M. Lermantov'un "Tatar Dili" diye bahsettikleri ve öğrendikleri dil Kumuk Türkçesidir.¹⁴

Kumuk Türkçesi, Rusların Kafkasya'yı işgal etmelerinden sonra da uzun bir süre uluslar arası dil olma özelliğini korumuştur. 19. yüzyılda Rus üniversite ve yüksek okullarında da okutulan Kumuk Türkçesi, 1917 yılında Kuzey Kafkasya Halklarının Millî Kongresinde resmî dil olarak kabul edilmiştir.¹⁵ 1923 yılında da Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğine bağlanan Dağıstan Muhtar Cumhuriyetinin resmî dili olarak ilan edilmiştir.¹⁶

Kumuk Türkleri, Sovyet dönemine kadar edebî bir dil yaratma ihtiyacı duymamışlardır. Bu ihtiyacı Kazan'da, Azerbaycan'da, Kırım'da ve Türkiye'de çıkan yayınlarla karşılamışlardır.¹⁷ Ancak Kumuk Türkçesinden bahseden ve Kumuk Türkçesi üzerine çalışanlar Sovyet döneminden çok önceleri de mevcuttu. 17. yüzyılda Evliya Çelebi Kumuk

¹² Johannes Benzing, (çev. İlhan Çeneli) "Kumuk Türkçesi", **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, Cilt 26, s. 165.

¹³ Mirza Bala, "Kumuklar", **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 6, İstanbul 1977, s. 987.

¹⁴ Rahmankul Berdibay, **Baykal'dan Balkan'a**, Ankara 1997, s. 142.

¹⁵ Kamil Aliyev, "Kumukların Tarihi Ve Günümüzdeki Sorunları" **Avrasya Etüdüleri**, Sayı 2, 1995-1996, s. 71.

¹⁶ Kamil Aliyev, agm., s. 71.

¹⁷ Hasan Eren, "Kumuk Edebiyatı", **Türk Ansiklopedisi**, Cilt 22, Ankara 1975, s. 347.

şehirlerini gezmiş ve Kumukça 41 kelime kaydetmiştir.¹⁸ Evliya Çelebi, kaydetmiş olduğu bu kelimeleri Moğolların bir kavmi olan Kıtaklardan derlediğini ve Moğolların da Türk olduğunu söylemektedir.¹⁹ 1787-1798 yıllarında P.S. Pallas “Barı da Tilleni va Dialektleni Tengleşdirilgen Sözlükleri” adlı iki ciltlik kitapta diğer Türk diyalektleri yanında az da olsa Kumukça’dan bahsetmiştir.²⁰ Bu eserin basımından sonra içlerinde İ.N. Berezin, N.A. Aristov, K.F.Zaleman, F.E. Korş, Şifner, M.G. Afasanev, V.P. Antonov, Saratovskiy, Gyula Nemeth, M.K. Milih, Devletmurza Şihaliyev, Abusupyan Akayev, B. Çobanzade, N.K. Dimitriyev ve A.A. Satıbalov’un da bulunduğu pek çok Türkolog Kumuk dili hakkında çalışmalar yapmıştır. T. Marakov 1884 yılında “Kavkaz Dialektni Tatar Grammatikası” adlı eseriyle ilk Kumuk gramerini yazmıştır.²¹

Kumuk Yazı Dilinin Ortaya Çıkışı:

Kumuk Türkçesiyle verilen ilk eserler Muhammed Osmanov’la başlar. Muhammed Osmanov Nogayskaya Hrestomatiya adlı eserinde Nogayca ve Kumukça destanlara, halk türkülerine (yırlara) ve atasözlerine yer vermiştir. Bunun dışında Yırcı Kazak’ın Osmanov’a, Osmanov’un Dağıstan’a dönmesini isteyen bir mektubu ile Molla Hacı Şemseddin ve Molla Abdürrahim’in Molla Akay ile yaptığı Kafkasya’dan Osmanlı toprağına göçün iyi mi, kötü mü olacağını tartıştıkları atışmalar vardır.

1810-1816 yılları arasında misyonerler vasıtası ile Kumuk yazı dilini ilk olarak kilisenin kullandığını söyleyenler de vardır.²² Misyonerler bu dönemde Kumukça ve Nogaycanın Osmanlı ve Azerî Türkçesiyle karışımından oluşan bir dille pek çok eserler vermiştir.

19. yüzyılın sonlarında Kumuklar tarafından Bakü, Kazan, İstanbul ve Bahçesaray’da çıkan eserler takip edilmekteydi. Magrayof’un matbaa

¹⁸ İbrahim Kerimov, **Kumuk Tilni Kucurlu Grammatikası**, Mahaçkala 1982, s.86.

¹⁹ Tevfik Temelkuran, **Evliya Çelebi Tam Metin Seyahatnamesi**, (sadeleştiren Necati Aktaş), Cilt 1-2, s. 607.

²⁰ İbrahim Kerimov, **Kumuk Tilni Kucurlu Grammatikası**, Mahaçkala 1982, s.86.

²¹ İbrahim Kerimov, age., s.87.

²² Fuat Bozkurt, **Türklerin Dili**, İstanbul 1992, s.377.

kurması ve bu matbaada 1912 yılında Abû Sufyân Akayev'in eserlerinin basılması Dağıstan'da yerli bir edebiyatın oluşması sağladı.

Nohay Batırmurzayof'un 1917 yılında çıkartmaya başladığı *Tan Çulpan* adındaki dergisinin yanı sıra aynı yıl Musâvât adlı bir dergi daha yayın hayatına başladı. Bu dergileri pek çok yeni dergi takip etti.

Modern Kumuk edebiyatının tanınmış yazarları arasında Temirbulat Baybulatoğlu, Ullubey Buynakski, Yusuf Gereyef, Alimpaşa Salavatoğlu, A. Beşirov, Abdulvahab Süleymanoğlu, İnçu Gadiyeva sayılabilir. Günümüzdeki en meşhur kadın şairlerinden biri Şeyit Hanum Alişeva'dır. Bu şâirin çocuklar için yazmış olduğu altı şiir kitabı Azerî, Türkmen, Kırgız, Tatar, Karaçay-Malkar, Altay Türkçelerine aktarılmıştır. Biyiyemen ve Yolda Yır adlı iki şiir kitabı da Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.²³

Kumuk Ağızları Hakkında Yapılan Çalışmalar:

Kumuk ağızları üzerine yapılan çalışmalarda Kumukça'nın Hasavyurt, Buynak ve Haydak olmak üzere üç ağza ayrıldığı kanaati yaygındır.²⁴ R.G. Şahmanova Buynaks-Kazaniş diyalekti üzerine çalışmıştır. İ.A. Kerimov 1953 yılında Kaytak, 1957'de Hasavyurt, 1967'de Buynak, Podgornogo ve Terski ağızları üzerine çalışmalar yapmıştır.²⁵ Kumuk ağızları hakkında derli toplu olarak en geniş çalışmayı Nurammat Hayrullayeviç Ölmesov yapmıştır. Ölmesov'un 1997 yılında Kumuk diyalektleri üzerine yapmış olduğu çalışmada Kumuk ağızları tarihî ve çağdaş lehçelerle mukayeseli olarak incelenmiştir. Ancak bu çalışmada metin kullanılmamıştır. Ölmesov

²³ Osman Uyanık, Şeyit Hanum Alişeva "Biyiyemen" Metin-Gramer, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 1995.; Erol Öztürk, Şeyit Hanum Alişeva "Yolda Yır" Metin-Gramer, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 1995.

²⁴ Mirza Bala, "Kumuklar", **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 6, İstanbul 1977, s. 988.

²⁵ Nurammat Hayrullayeviç Ölmesov, **Sravnitelno-İstoriçeskoe İssledovanie Dialektnoy Sistemi Kumıkskogo Yazıkı (Fonetika-Morfologiya)**, Mahaçkala 1997, s.295-296.

Sravnitelno-İstoriçeskoe İssledovanie Dialektnoy Sistemi Kumıkskogo Yazıka (Fonetika-Morfologia) adlı bu çalışmasında Kumukçayı Kaytak, Hasavyurt, Terski, Podgornogo ve Buynak olmak üzere beş ağza ayırmıştır.

Kumukça, Kıpçak ve Oğuz Türkçesinin özelliklerini göstermektedir. Bu dil özellikleri, temelde Kıpçak özellikleridir. Oğuz grubu Türk dilinin etkisiyle, ağızlarda Oğuz özellikleri de ortaya çıkmaktadır.

Dillerin, dolayısıyla ağızların aslı şekillerine bağlılığı veya değişime uğramalarında en etkili araç yazı dilidir. Yazı dilinin konuşulan ağızdan farklı bir ağza dayanması, yazı dili hâline gelmeyen ağızlarda yazı dilini oluşturan ağza benzeme veya yazı dili ağzı ile ortak olan özelliklerin korunması ile sonuçlanır.

Kaşgarlı Mahmut 11. yüzyılda Oğuz ağzı ile Kıpçak ağzını aynı kategoride sınıflandırmıştır. Tarihî dönem içerisinde Oğuzlar kendi yazı dillerini oluşturmuşlar, Kıpçaklar ise Türklerin silsile hâlinde kullanmış oldukları yazı dili olan Göktürk-Uygur-Karahanlı-Harezmi-Çağatay yazı dilini kullanmaya devam etmişlerdir. Bu şekilde Oğuz ile Kıpçak Türkçesinin yazı dillerinin farklılaşması, 11. yüzyılda ortak olan pek çok özelliğin ortadan kaybolmasıyla sonuçlanmıştır. Kaşgarlı Mahmut'un Türklerin en batıda yaşayanları olarak belirttiği Kumukların ağızlarında ise bu farklılaşma diğer Kıpçak ağızlarına göre daha azdır. Bir başka deyişle Oğuzca ile ortak özellikleri diğer Kıpçak şivelerine göre daha fazladır. Bu bakımdan Kumuk ağızları, Oğuzca ile farklılaşmaların nispeten daha fazla olduğu diğer Kıpçak şiveleri arasında bir geçiş ağzı olması bakımından ayrı bir önem kazanmaktadır.

Kumuk Ağızlarında Görülen Fonetik Özellikler:

Kumuk ağızlarında tespit ettiğimiz fonetik özellikleri şu şekilde sıralayabiliriz

1) Kumuk ağızlarında çeşitli sebeplere bağlı olarak uzun ünlülere rastlanmaktadır. Türkçe'nin aslı uzun ünlülerinin bulunduğu kelimelerin pek çoğu Kumuk ağızlarında da uzun ünlülü olarak görülmektedir. Ana

Türkçedeki aslî uzun ünlülerin kullanıldığı yerler daha çok Buklenyurt, Boynak, Yanıkayakent, Haşa, Targu, Atlanavul, Halimbegavul, Töbencüngütey, Hüsemikent, Erpeli, Örkazaniş, Karabudahkent (Konguravul, Heli) ve Bammatyurt'tur.

2) Ana Türkçe'de uzun ünlü olan é ve e ünlüsü, ä (açık e) ünlüsüne sistemli bir şekilde dönmüştür. Ünlü, Ana Türkçedeki uzunluğunu bu şekilde yansıtmaktadır; ancak bu ünlüler uzun olarak söylenmezler: Kätsin "gitsin", äkinci, äkinni, äkişer "ikişer", äkkisini, ägiz "ikiz".

3) Talat Tekin, Polivanov'a²⁶ dayanarak; Kuzey Kumuk lehçesi için genel Türkçedeki uzun ö ve o ünlülerinin burada ü ve u olduğunu; kısa ö ve o ünlülerinin ise değişmeden kaldığını söyler²⁷. Bizim tespitlerimizde de orta ve kuzey bölgelerinde Ana Türkçe'de aslî uzun olan ö ünlüsü ü'ye, o ünlüsü u'ya dönmüştür: üyreddi "öğretti", usseydim "büyüseydim", bulabıS "oluruz, bulğan "olan", yüreygen "yürüyen". Bizim tasnifimize göre kuzey ve orta bölgeleri aynı ağız içerisinde; ancak farklı alt gruplarda gösterilmiştir.

4) Kısa ünlüler, dar ünlülerin yanı sıra a, e gibi geniş ünlülerde de görülür. Orta hecelerdeki kısa ünlüler ünlü düşmesinin, bazen de ünlü türemesinin ara safhası olarak karşımıza çıkar. Ulamalar nedeni ile orta hece durumuna düşen er- fiilinin ünlüsü de Kızılyurt ve Töbencüngütey'de kısalmıştır.

Türkçe kelimelerde, yanında ş, ç, r, l ünsüzlerinin bulunduğu i, ü ünlülerinde; Buklenyurt, Atlanavul, Töbenkazaniş, Buynak, Yahsay, Targu, Kızılyurt'ta da kısaltmalar görülmektedir.

5) Targu'da, ilk hecesinde ö ünlüsü bulunan kelimelerin sonraki hecelerinde g sesi bulunuyorsa bu sesin bulunduğu hece içerisindeki e ünlüsünün yuvarlaklaştığı görülür: ölgen "ölmüş", görgen "görmüş", öltürgençe "öldürünce".

Yuvarlaklaşmış e ünlüsü Halimbegavul ve Yahsay'da dudak ünlülerinin etkisiyle ortaya çıkmaktadır: teöüP "tepip", segizevü "sekizi".

²⁶ Ye. D. Polivanov, "K voprosu ob obsçe-turetskoy dolgote glasnoh" **Byulleten I-go sredne-aziatskogo gosudarstvennogo universiteta**, No.6 (Nisan 1924, Taşkent), s. 157.

²⁷ Talat Tekin, **Ana Türkçede Aslî Uzun Ünlüler**, Ankara 1975, s. 20.

6) Türkçe kelimelerde ikiz ünlülere Atlanavul'da görülen baã “bana” örneğinin dışında rastlanmaz.

7) Türkçe kelimelerde yuvarlak ünlülerdeki (o,ö>u,ü değişmesinin ara merhalesi) daralma eğilimi; Buklenyurt, Karabudahkent-Heli, Kumturhali, Örkazaniş, Erpeli, Töbenkazaniş, Boynak, Bammatyurt, Başlıkent, Atlanavul'da görülmektedir: bolabız “oluruz”, o “o”, olay “öyle”, olar “onlar”, bol%an “olan, olmuş”.

8) Türkçe kelimelerde düz ünlülerdeki (a>ı değişmesinin ara merhalesi) daralma eğilimi; Karabudahkent-Konguravul, Halimbegavul, Buynak, Töbenkazaniş, Hüsemikent, Kızılyurt-Yanıısultanyurt'ta görülür.

Bütün bölgelerde açık e ile söylenen ékki “iki” kelimesi Hüsemikent, Başlıkent ve Atlanavul'da; éşite “iştir” kelimesi de Targu da kapalı e “é” ile söylenmektedir.

9) Eski Türkçe'deki i'den gelişen é ünlüsüne; Yanıkayakent, Hüsemikent, Buklenyurt, Atlanavul'da rastlıyoruz: né<ni “ne”, gemé<kemi “gemi”, nétesen “ne yapıyorsun”, Téb<tip “diye”.

10) Kumuk ağızlarında sistemli bir şekilde k, g seslerinin yanındaki ö, ü, e ünlülerinde kalınlaşma görülmektedir. Bu ünlülerin kalınlaşmasında sistemleşmemiş olmakla birlikte s, z, r, l, h, t seslerinin de etkisi vardır. Bu ünlülerde görülen kalınlaşma, kendilerinin kalınlaşmasına neden olan ünsüzleri de kalınlaştırmaktadır: gógürçüller “güvercinler”, góbúg “köpük”, góma “gömer”, ósdúrmá%a “büyütmeye”, ógúz “öküz”, hÚĒÚmaT ”hükümet”, cáhenneme “cehenneme”, biyigánná “dans edince”.

11) á ünlüsüne, Türkçe kelimelerde sistemleşmiş bir şekilde Hüsemikent doğumlu Haşa'da oturan kaynak şahısta rastlanmaktadır: şánnan “şundan”, álağa “onlara”.

Bu ünlüye, Türkçe kelimelerde; Targu, Karabudahkent-Konguravul, Endirey-Yanııendirey, Başlıkent, Buynaks, Buklenyurt'ta da Hüsemikent'teki gibi sistemleşmemiş olmasına rağmen rastlanmaktadır: áleyse “öyleyse”, ánnan “ondan”.

12) Kalınlık-incelik uyumu genellikle sağlamdır. Ancak kimi eklerin kalın, kimi eklerin de ince sıradan olanlarının tercih edilmesi uyumun bozulmasında başlıca etkendir. Uyumsuzluk oluşturan ince sıradan eklerin kalın sıradan köklere getirilmesi daha çok güney

ağızlarında görülmektedir. Başlıkent'te görülmeye başlanan bu uyumsuzluk Karabudahkent ve köylerinin arasında kalan bölgelerde daha çoktur.

Kalın sıradan tercih edilen ekler: -%a/-a yönelme ve -dan ayrılma hâli eki, -lar çokluk eki, -mak, -ma ve -ö/-v mastar eki, -la isimden fiil yapma eki, -lık isimden isim yapma eki, -ma olumsuzluk eki, -cak/ -acak gelecek zaman eki (Hüsemikent'teki tek örnek haricinde), -a geniş zaman eki, -%an sıfat fiil ve kip eki, -a%an/-y%an sıfat-fiil eki, -acak/-cak sıfat- fiil ekleridir.

İnce sıradan ekler: çokluk birinci ve ikinci şahıs eki, teklik birinci ve üçüncü şahıs emir eki, -ki aitlik eki, teklik ikinci şahıs eki, -l- fiilden fiil yapma eki, -dir kuvvetlendirme ve ihtimal eki, -dir- fiilden fiil yapma eki, -li isimden isim yapma eki, soru ekinden sonra gelen acaba anlamındaki -ki eki, -di görülen geçmiş zaman eki, -ken zarf-fiil eki, emir ve şart çekiminde kullanılan çokluk ikinci şahıs eki, teklik ikinci şahıs iyelik eki, ilgi ve yükleme hâli eki, üçüncü şahıs iyelik eki, çokluk birinci şahıs iyelik eki'dir.

Bunların dışında; öğrenilen geçmiş zamanın üçüncü şahıs çekiminde, öğrenilen geçmiş zamanın hikâye çekiminde, geniş zamanın hikâyesinde, -p zarf-fiil ekinin ve öğrenilen geçmiş zaman eki -p'nin yardımcı ünlüsünde, teklik birinci şahıs iyelik ekinin yardımcı ünlüsünde tercih edilen ince sıradan ünlüler kalınlık incelik uyumunu bozmaktadır.

Bazı eklerin hem kalın hem ince sıradan olanları farklı sıradan kelimeler üzerine gelerek kalınlık incelik uyumunu bozmaktadır. Bu ekler: bulunma hâli eki, teklik birinci şahıs eki, çokluk birinci şahıs emir eki ve isim çekimlerinde kullanılan eklerdir.

13) Bütün Kumuk ağızlarında düzlük-yuvarlaklık uyumu düzleşme yönünde görülmektedir ve çok sağlam bir yapıya sahiptir. Bazı kelimeler, içlerinde dudak ünsüzü olmasına rağmen aslı şekillerini bozarak düzleşmişlerdir: temir “demir” yağmir “yağmur”.

Düzlük-yuvarlaklık uyumu kök veya gövdelerinde dudak ünsüzleri bulunan kelimelerde sistemli bir şekilde bozulmaktadır: bezüö “süs”, almaşuölar “değişimler”, davsuz “savaşsız”, aburu “değeri”.

14) Dudak ünsüzlerinin etkisiyle ünlülerdeki yuvarlaklaşma oldukça yaygındır: es taöuP “aklına gelip”, gelüb “gelip”, %atıbuza “huzurumuzda”.

15) Kumuk ağızlarında, Arapça’dan alınma kelimelerde diğer Türk şivelerinden farklı olarak sonda ünlü türemesine rastlanmaktadır. Bu durum Kumuk Türkçesi için karakteristik bir özelliktir: ziËru “zikir”, huKmusu “hüküm”, ahlüler “aileler” ilmu “ilim”.

16) Çokluk birinci şahıs iyelik eki; Boynak, Atlanavul, Korkmazkale, Yahsay ve Bammatyurt’ta -buz, -büz şekline girmiştir: tavu%larıbuZ “tavuklarımız”, daölarıbuS “savaşlarımız”.

17) Çokluk birinci şahıs eki; Boynak, Atlanavul, Korkmazkale, Yahsay, Örkazaniş ve Hasavyurt’ta -buz, -büz şekline girmiştir: çığarabuz “çıkıyoruz”, etebüz “yaparız”, eTmeybuz “yapmayız”.

18) Görülen geçmiş zaman eki; Buklenyurt, Töbencüngütey, Kumturhali’de “öldi” örneğindeki gibi daralarak düzlük-yuvarlaklık uyumu bozulmaktadır.

19) ı>ı, i değişmeleri, Kumuk ağızlarındaki son hecelerdeki incelmeye temayülünden dolayı da geniş çapta görülmektedir. Bu incelmeler ağırlıklı olarak ilgi ve yükleme hâli eki, aitlik eki, üçüncü şahıs iyelik eki, teklik birinci ve ikinci şahıs iyelik eki, çokluk birinci şahıs iyelik eki, çokluk birinci şahıs eki, görülen geçmiş zaman eki, teklik üçüncü şahıs emir eki, çokluk ikinci şahıs emir ekinde ve öğrenilen geçmiş zaman eki -p ile -p zarf-fiil ekinin almış olduğu yardımcı seste görülür: adamlani “adamları”, zaralı “zararı”, aldima “önüme”, atagiz “atanız”, aylannira “döndürür”, yaşagiz ”yaşayınız”, a%darib “kontrol edip”.

20) Bazı durumlarda geniş zamanın çekiminde, -acak sıfat-fiil ve gelecek zaman ekinde, bulunma, yönelme ve ayrılma hâli ekinde, -a%an sıfat-fiil ekinde, -ma ve -mak mastar ekinde, -ma olumsuzluk ekinde, -gina küçültme ekinde, teklik birinci şahıs ekinde, çokluk ekinde e>a değişmelerine rastlanılmaktadır: bileman “bilirim”, gelğa “geliniz”, bir%adirlar “işçi çavuşları”, begiTma% “kapatmak”, ber%an “vermiş”, berinnan: hepsinden.

21) Bazı durumlarda ñ sesinin kalınlaştırıcı etkisi bu ünsüz düştükten sonra da görülür: gelesız “geliniz”.

22) İlk hecede bulunan ö ünlüsünde osgenmen, otúb örneklerinde görüldüğü gibi sistemli bir kalınlaşma gözlenmektedir. Karaim Türklerinde de görülen bu durum Kıpçak Türkçesi'nin tipik özelliğidir.

23) Arapça isim tamlamalarında tamlama ünlüsü aslî şeklini koruyarak “u” şeklini muhafaza eder: ba%auddin, şamşuddin.

24) Eski Türkçe'deki b>w değişimine uğrayan ünsüzlerden bazıları Kumukça'da y'ye döner. Bu değişimde w'ler yuvarlaklığını önlerindeki e'ye yükler ve e>u,ü değişimi görülür: uy < ew < eb “ev”, uyahlüm “eşim”, uylannim “evlendim”, süygen edim “sevmişim”, süyünÇ “sevinç”. Atlanavul'da görülen bir örnekte ise bu durumdaki ünlünün ö'ye döndüğü görülmektedir: öyüvün “evinin”.

25) Eski Türkçedeki b> ö değişmesi gelişerek ö >y değişmesi şekline girmiştir: uy “ev”, süygen “sevmiş”.

26) Targu ve Töbencüngütey'de nadir olarak o>â değişmesine rastlanır: tâPra%da “toprakta”, tâqtatadıK “masaj yapardık”.

27) “ermek” fiili, isim çekimlerinde ve birleşik fiil çekimlerinde kullanıldığı zaman, bu fiilin ünlüsünde ş,y,r ünsüzlerinin etkisiyle; Töbencüngütey, Karabudahkent-Heli, Boynak, Yanıkayakent, Kumturhali'de e>i~ı değişmesi görülür: bar idi, adamlar idi, oyniy idig “oynardık”, gelgen idi “gelmişti” gişiyidi “kişiydi”, etejaK ıdim “edecektim”.

28) er- fiili çekime girdiğinde genelde düşer: bolmay dig “olmazdık”, ayTmeydim “söylemezdim”.

29) Bammatyurt, Hasavyurt, Buklenyurt, Hüsemikent, Karabudahkent- Konguravul'da daraltıcı ünsüzlerin etkisi ile e>é değişmesi görülür: başláméy “başlamaz”, biTKinçéye “bitinceye (kadar)”, erdéy “er gibi”, etemén “yaparım”, térin “derin”, bilméymen “bilmem”, bileyénni “bildiği”.

30) Eski Türkçedeki é ünlüsü bazı kelimelerde Bammatyurt, Kızılyurt, Erpeli, Targu, Hüsemikent'te daralarak i şekline girmiştir: gideriK “gideriz”, giTgenne “gidince”, on iki “on iki”, işite “iştir”, giy%an “giydiğin”.

31) Daraltıcı ünsüzlerin etkisiyle Karabudahkent-Kakuşa, Karabudahkent-Heli'de a>i; a>é değişmesi görülebilir: oyniy edig “oynardık”, aytiyim “söyleyeyim”, oyniy “oynar”, oynéy idig “oynardık”.

32) Dudak ünsüzlerinin etkisiyle dar ünlülerde genişleme görülür: birgene “biricik”, cebin “sinek”, biliñ me “bilir misin”.

33) Bütün Kumuk ağızlarında, çokluk ikinci şahıs iyelik ve çokluk ikinci şahıs emir ekindeki ayrıca şartın ikinci şahıs çekimindeki ñ ünsüzü sistemli olarak uygun gelen %, g, g ünsüzlerinden birine dönüşmüştür: tilaou%uz “dileğiniz”, tayı%IZ “gidiniz”, %oysa%IZ “bıraksanız”, atı%IZ “adınız”.

34) Aslî olmayan pek çok ñ ünsüzü benzeştirmeler yoluyla oluşmuştur: alışıñan “değişmiş”, dağısTaññı “Dağıstan’ın”.

35) Türkçe’nin aslî ünsüzlerinden olmayan * ünsüzü Ę>* değişmesi ile Türkçe kelimelerde de görülür: ya*şİ “güzel”, o*ub “okuyup”, yo*lay%allar “uyuyanlar”.

Kimi kelimelerde de türeme ünsüzü olarak karşımıza çıkar: *ağİllı “akıllı”, *almurT “armut”, *ızdan “izden”, *aşı% “sevdalı”, *arağİsı “rakısı”.

36) Türkçe kelimelerde de Ę>q değişmesi sonucunda q ünsüzüne rastlanılır: qarouSlu%%a “karpuz bahçesine”, toqsan “doksan”, qonşu “komşu” uqlayım “uyuyayım”, yaqşı “güzel”.

Bazı durumlarda q türemesi de görülür: şiqru “şiiir”, qalmuT “armut”, qonnan “ondan”, qağıl “akıl”, saqat “saat”.

37) Ünlü-ünsüz uyumsuzluğu Türkçe kelimelerde nadir görülen bir durumdur. Türkçe kelimelerdeki ünlü-ünsüz uyumsuzlukları l ve Ę ünsüzlerinin incilmesi sebebi ile: tavşal%an “kırıışmış”, %alsa “kalsa”, yusup ak’ayeF “Yusuf Akayev”; art damakta boğumlanan % sesinin yanındaki ünlülerin değişik fonetik sebeplerle incilmesiyle: are%den “uzaktan”, %ış%İrdi “bağırđı”, %ışlı% “kışlık”, %ızım “kızım”; ön damakta boğumlanan g ünsüzünün kalınlaşırken yanlarındaki ünlülerin tam kalınlaşmamasından dolayı görölmektedir: %üz “güz”, %úñ “gün”.

38) Türkçe kelimelerdeki arka damak ünsüzü Ę ve ondan gelişen %’nin boğumlanma yerlerinin gırtlğa kayması ile daha kalın olan k ve g ye dönüştükleri nadir de olsa görülür: akay “Akay”, pakka “bakar”, galkığa “çatıya”, çakırıb “çağırıp”, %ullugga “hizmete”, yagga “yöne”, çıggan “çıkılmış”, yıga “yıklar”.

39) Bir kaç istisna dışında bütün kelime başı, iç seste hece başı, hece sonu, ve kelime sonunda Ę, k ünsüzleri, %, g’ye veya k>g/Ę>%

değişiminin ara safhasını teşkil eden K ünsüzüne dönmüştür: %alsa “kalsa”, %oS teregler “ceviz ağaçları”, %araSa “baksa”, imk'allı%lar “imkanlar”, %or%masoF “Korkmazof”, %or%unÇ “korkunç”, a%Ça “para”, oPra%”elbise”, Konşum “komşum”, çıKağan “çıkan”.

k>g değişmesi ile görülen bu sedalılışmalar Türkiye Türkçesi yazı dilinden daha ileri bir safhaya ulaşmıştır. Türkiye Türkçesi yazı dilinde k ile söylenen pek çok kelime ve ek g ile söylenmektedir: gişi “kişi”, segizinçisi “sekizincisi”, gesildi “kesildi”, haligi “şimdiki”, türedig “yaşardık”, biyig “yüksek”, giççi “küçük”.

Oranı az olmasına rağmen, kelime başındaki k ünsüzleri korunmaktadır. Bu kelimeler köllere “göllere” örneğinin dışında Türkiye Türkçesi yazı dilinde de k ile söylenmektedir: kellelib “ağacı budayıp”, kelle “baş”, kerPiÇ “kerpiç”, kirpi “kirpi”, kişniş “kişniş”.

40) Kumuk ağızlarında t'ler korunmuştur. Çok nadir olarak Başlıkent, Yanıkayakent, Hüsemikent, Buklenyurt, Töbencüngütey, Halimbegavul, Atlanavul ve Buynak'ta bir kaç kelimedede t>d değişmesi görülür: ósdúrmá%a “büyütmeye”, asdır%an “astırmış”, dórT “dört”, dedi “dedi”, gendni “kentini”, toKdasam “dursam”, diza “dizer”.

t>d değişmesinin ara safhasında görülen T ünsüzüne her ağızda sıkça rastlanılır. Kelime başında ve sonunda daha az; kelime içinde daha çoktur: %ayTdiK “döndük”, eTmeğ “yapmaya”.

41) p>b değişmesine, -p zarf-fiil ve kip ekinde her bölgede rastlanmaktadır: %oyub “koyup”, çöbleb “meyve-sebze toplayıp”, alib “alıp”, görübtü “görmüş”. Bu duruma, kelime köklerinde fazla rastlanılmaz.

p>b değişmesinin ara safhası olarak yarı sedalılışma şeklinde görülen P ünsüzü, p>b değişmesinin görüldüğü her bölgede görülmektedir: soylaP “söyleyip”, toP “top”, yaralaniP “yaralanıp”.

42) ç ünsüzünün sedalılışması devamlı olarak yarım kalmaktadır: birinÇi “birinci”, úÇ “üç” %ılıÇ “kılıç”.

43) f ünsüzünün sedalılışması, şarşav “çarşaf” kelimesi dışında yarım kalmaktadır: ĖaFk'az “Kafkas”.

%or%masoF, buçayeF, k'oFĖa “nal” örneklerinde de v ünsüzünün sedasızlaşması yarım kalmıştır.

44) Geniş zamanın olumsuz çekimindeki z ünsüzünün sedasızlaşması kaideleşmiştir. Bu durum tam ve yarım sedasızlaşma şeklindedir: bermes “vermez”, inanmas “inanmaz”, %ayTmasman “dönmem”, bolmas edi “olmazdı”, yaramas “yaramaz”.

Bammatyurt'ta birinci çokluk şahıs ekinde de sedasızlaşma görülmektedir: bolabıs “oluruz”, başlacaKbıs “başlayacağız”.

Sedasızlaşma kimi zaman yarım kalmaktadır. Bu durum sedasızlaşmadan daha çok görülmektedir: bolmaS “olmaz”, bilmeS edim “bilmezdim”.

Birinci çokluk şahıs ve iyelik ekinde; Boynak, Atlanavul, Targu, Bammatyurt, Töbencüngütey, Buynak'ta yarım sedasızlaşma görülmektedir: daölaribuS “savaşlarımız”, bilebiS “biliriz”, bulabıS “ileyiz”, EıynalıbıS “eziyet çekeriz”, gereKbiS “gereğiz”, bolabıS “oluruz”.

45) İki ünlü arasında kalan k, E ünsüzü her bölgede sızıcılaşır: uzağınna “uzağında”, sadağalarım “sadakalarım”, yağınnan “yönünden”, ocağınna “evinde, ailesinde”, çağımna “zamanımda”, bağıb “bakıp”, bölüğü “parçası”, yüreğim “yüreğim”, ay çiçeği “ay çiçeği”.

Sızıcılaşma iki ünlü arasında kalan -ki aitlik ekinde de görülür: dünyadağı “dünyadaki”, mahaç%aladağılar “Mahaçkaledekiler”.

46) İki ünlü arasında kalan g, % ünsüzleri sızıcılaşır. Kelime gövdelerinde; -%an, -gen; -a%an, -egen sıfat-fiil ekleri ve bu eklerle yapılan kiplerde; -%a, -ge ve -%ar, yaklaşma hâli eklerinde sıkça ve her ağızda rastlanır: aşlağa “aşlara”, buğar “buna”, *ızmağa “çizmeye”, %urulağan “kurulan”, soğan “soğan”, ağaÇ “ağaç”, yerleğe “yerlere”, neğen “demiş”, göğürçün “güvercin”. İki ünlü arasında kalmadan sızıcılaşan örneklere de Haşa ağızında nadir olarak rastlanılmaktadır: tuvğan “doğmuş”.

47) Eski Türkçe'deki k, E, g, % ünsüzleri, mastar ekleri de dahil olmak üzere iç ve son seste ö, v ünsüzüne dönüşmüştür: çööüb “çöküp”, bezüö “süs”, %uö “kuğu, kaz”, gezüöge “gezmeye”, taö “dağ”, saö “sağ”, biliöu “bilgisi” %uöra “kekre”, yuöu% “yakın”, buv%ansan “boğmuşsun”, avruP “hastalanıp”.

Eski Türkçe'deki -a%u/-egü eki istisnasız olarak -aö, -eö/-av, -ev şekline dönmüştür (Ekteki ünsüz v,ö ünsüzüne dönmüş, dar olan ünlü de

düşmüştür): buzaö ”buzağı”, üçeö ”üçü”, giyeö ”damat”, segizeöü “sekizi”, yüzövü “yüzü”.

48) Kazak ve Kırgız Türkçelerinde görülen ayın (♠) sesinin (%a) şeklinde söylenmesi Buklenyurt’taki tek örneğin dışında görülmez: iş%areti “işareti”.

Buklenyurt ve Töbencüngütey’ de “şule” kelimesi şavla şeklinde söylenmektedir. Bu ağızlarda yalnız bu kelime de ♠>av değişmesi görülmektedir.

49) Eski Türkçe’de kelime ve hece başında bulunan bazı b ünsüzleri nadir olarak Atlanavul, Kapirkumuk, Yahsay, Buklenyurt, Hüsemikent, Erpeli, Başlıkent, Kızılyurt-Yanısultanyurt, Töbencüngütey ve Halimbegavul bölgelerinde v ünsüzüne dönmüştür: arvalar “kağni”, %ızvaylanı “kız gibi erkek”, azvar%a “avluya, yiversem “göndersem”, ver “ver”, %aravaş “hizmetçi”, alış veriş “alış veriş”, vardım “gittim”.

Karabudahkent-Boynak, Örkazaniş, Töbenkazaniş, Yahsay ağzında, nadiren birinci çokluk şahıs iyelik ve birinci çokluk şahıs ekinde de bu değişmeye rastlanır: aylanaviz “döneriz”, aytavuz “söyleriz”, çaçaviz “ekeriz”, turaviz “kalkarız”, azvarıvız “avlumuz”.

Bu ünsüzdeki sızıcılaşmanın yarım kalarak b>b değişmesine uğramış şekline; Karabudahkent ve ona bağlı bölgelerde ve Korkmazkale, Örkazaniş, Hasavyurt dışındaki yerlerde rastlanılır: hara “gider”, turabiz “kalkarız”, salabız “koyarız”, hermedi “vermedi”.

50) Bazı alınma kelimelerde görülenlerinin dışında -acaË/-ecek gelecek zaman ve sıfat-fiil eklerindeki c sesinin sızıcılaşarak j sesine döndüğü görülür: gelejeK “gelecek”, baraja%man “gideceğim”, gätejg “gidecek”.

“c” sesinin sızıcılaşmasının ara safhasının, sızıcılaşmış olanından daha fazla görülmesi sızıcılaşma sürecinin tamamlanmadığını göstermektedir: cumadan “cumadan”, incıTTi “incitti”, bereçagbız “vereceğiz”.

51) Targu, Endirey, Yahsay, Kızılyurt’ta yaygın olarak; Buklenyurt’ta ise nadiren g ön damak ünsüzünün bulunduğu -gen/-egen sıfat fiil eklerinde g>y değişmesi görülür: söylemeyenmen “söylemedim”, işleyen “çalışan”.

Bu akıcılaşma -ge/-%a yönelme hâli ekinde de ortaya çıkmaktadır. Bu durum Halimbegavul'da karşılaşılan “başlamaya” örneğinin haricinde bu ekin ince sıradan olanlarında; Hüsemikent, Targu, Kumturhali, Endirey, Yahsay, Hasavyurt, Örkazaniş ve Yanıkayakent'te görülür: bilmeye “bilmeye”, eTmeye “yapmaya”.

52) Kumuk ağızlarında; men “ben”, miñ “bin”, miñ- “bin-“ gibi kelimelerde görülen b>m değişmesi her ağızda sistemleşmiştir.

b>m değişmesi bir kaç kelime haricinde ilk seste meydana gelir: minalanı “binaları”, munna “bunda”.

Birinci çokluk şahıs ve birinci çokluk şahıs iyelik ekindeki b sesi korunmuştur: *ıyallarıbiz “niyetlerimiz”.

53) Arapça ile Farsça'dan alınma kelimelerde, f sesi sistemli bir şekilde p sesine dönmüştür: kapa%a “kafaya”, yusup “yusuf”, taypa “taife”, kepsiz “keyifsiz”.

54) Kelime başı y sesi korunmuştur. Diğer Kıpçak şivelerinde yaygın olan ön seste y>c değişmesi, Kumuk ağızlarında bir kaç örnek dışında görülmez: cıya “yığmaya”, caya “yay”, curTnu “köyün”, cıyınına “toplantısına”, cuöabız “yıkıyoruz”.

55) Karabudahkent-Konguravul'da iki ünlü arasında kalan ilgi hâli ekinin; Karabudahkent-Konguravul, Endirey, Yahsay ve Hasavyurt'ta iki ünlü arasında kalan -%an /-gen sıfat-fiil ekinin “n” ünsüzleri ğ'ye dönüşür: to%aylağı “to%ayların=kağınının bir parçası”, negeğine “dediğine”, üşügeğini “üşüdüğünü”, ur%ağına “vurduğuna”, bişgeğini “piştiğini”.

56) Kumuk ağızlarında ünsüz benzeşmeleri çok yaygındır. Benzeşmeler her ağızda olmasına rağmen; yazı diline sirayet etmez. En çok, -nd->-nn-, -ld>ll-, -nl->-ll-, -n%->-ññ-; -ng->-ññ- benzeştirmeleri görülür: bollu “oldu”, aylannırıP “çevirip”.

-nl->-nn-, -md->-mn-, -ml->-mn-, -nb->-nm-, -mb->-mm-, -ñb->-ñm-, -ñ%->-ññ-, -n%->-ññ-, -nb->-mm-, -nn->-ññ-, -nd->-ñn-, -ng->-nñ-, -n%->-nñ- benzeşmelerine de rastlanılır: hu%%usu “hükmü”.

57) Hüsemikent, Buklenyurt, Karabudahkent-Konguravul, Targu ve Endirey'de h ünsüzüne bağlı olarak yönelme ve yükleme hâlinde -h%->-hh-; - q %->-hh-; -*%->-**-, -hn->-hh- değişimleri görülmektedir: allahha “Allah'a”, allahı “Allahı”. Endirey'de rastladığımız atha “ata” ve Töbenkazaniş'te rastladığımız aşqa “yemeğe, yemek için” örneklerinde

ise, yönelme hâlinin “-ha” şekline gelmesi için bir sebep görülmektedir. Bu yüzden bu ses değişmesinin bir benzeşme olduğu kanaatinde değiliz.

58) Kumuk ağızlarında ünsüz ikizleşmesine oldukça çok rastlanılır. Özellikle ç ve s ünsüzlerinin ikizleşmesi kalıcı ve yaygındır: aççı “acı”, yessilári “ sahipleri”. t, T, l, n, ve ñ ünsüzlerinde de oldukça çok ikizleşmeler görülür: yeTTirsın “ulaştırısın”.

59) Kumuk ağızlarında ikiz ünsüzlerin tekleşmesi yalnızca alınma kelimelerde görülen bir durumdur: abduraqim “Abdürrahim”.

60) Kumuk ağızlarında çokluk ekinde sonra ilgi, yükleme ve yönelme hâli eki gelirse çokluk ekindeki r ünsüzü düşer. Bu durum kaideleşmiştir: aşlağa “yemeklere”, aya%lanı “ayakları”, şavqallanı “Kumuk beylerinin”.

Başlıkent, Yanıkayakent, Buklenyurt, Halimbegavul, Atlanavul, Targu, Töbenkazaniş, Endirey, Yahsay ve Kızılyurt’ta kaideleşmiş olan r düşmesinin gerçekleşmediği örnekler az da olsa rastlanmaktadır: %urdaşları “dostları”.

61) Yönelme hâli ekinin iyelik eklerinden sonra geldiği hâllerde hâl ekinin g ve % ünsüzü sistemli bir şekilde her bölgede düşmüştür: ataña “atana”, atina “adına”, atasına “atasına” %oluma “elime”. Bu şekilde iyelik ekinde sonra yönelme hâli eki sistemli bir şekilde -a/-e şekline girer.

Bazı kelimelerin sonundaki m ve n ünsüzleri sebebiyle, iyelik ekinde sonra geliyormuş gibi yönelme hâli ekindeki g ve % ünsüzünün düştüğü görülür: cáhenneme “cehenneme”, ulana “oğlana”.

Yönelme hâli ekinin -%an/-gen sıfat-fiil ekinde sonra gelerek “için” fonksiyonunda olduğu durumlarda da % düşmesi görülür: bola%ana “olduğu için”, bolma%ana “olmadığı için”, getgene “gittiği için”.

Nadiren Buklenyurt, Töbencüngütey, Başlıkent, Atlanavul, Örkazaniş, Hüsemikent’te -%an/-gen sıfat-fiil ekinde de g ve % ünsüzünün düştüğü görülür: %oşulan “katılan”, ayılan “söylenen”.

Dağıstan’ın güney bölgelerinde Karabudahkent, Buklenyurt ve Targu’da Oğuzca’nın etkisi sayabileceğimiz son ve iç seste g ve % düşmesi görülür: %uyunu “kuyuyu”, ari “öte”, %ısa “kısa”, ölü “ölü”.

62) Birinci ve ikinci teklik şahıs zamirlerine yönelme hâli eki gelirse kalıcı olarak n ünsüzünün düştüğü görülür: mağa “bana”, sağa “sana”, bağa “bana”.

İçin edatındaki n ünsüzü ilgi hâli ekinden sonra gelirse düşer: onuñ uçu “onun için”, onuçu “onun için”.

-%an/-gen sıfat-fiil ekindeki n ünsüzü Atlanavul ve Bammatyurt’ta bazen düşer: alışınña “değişmiş”, biTKe “biten”.

Kumuk ağızlarında onçağı “o kadar” örneğinde olduğu gibi mevcut bulunan zamir n’si bazı işaret ve şahıs zamirlerinde görülmez. Bu zamir n’lerinin görülmemesini ünsüz düşmesi olarak düşünmemek gerekir. Burada zamir n’sinin kullanımını Oğuzca’nın etkisi olarak görmek daha doğrudur. Çoğunlukla zamir n’si kullanılmaz: şolar “şunlar”, olar “onlar”, bular “bunlar”.

63) Türkiye Türkçesindeki ol- fiili Kumuk ağızlarında bol-şeklindedir: bolabız “oluruz”, bolmas edi “olmazdı”.

Türkiye Türkçesinde er- fiilinden türetilen ise edatı Kumuklar’da çoğunlukla bol- fiili ile türetilir. Nadiren er- fiili ile türetildiği de olur: ese “ise”. bol- fiili ile türetilen edattaki “l” sesi kalıcı olarak düşmüştür: bısa “ise”, busa “ise”, mısa “ise”.

64) Buklenyurt, Töbencüngütey, Karabudahkent-Heli’de Eski Türkçe’de “sub” şeklinde olan su kelimesindeki b olan ünsüzün ö ünsüzüne dönüşüp sonrada düştüğü nadiren görülür: su%ara “sular”, su “su”, sulu%lar “suluklar”.

Diğer bütün ağızlarda bu kelimedeki ö ünsüzü korunmuştur.

65) Karabudahkent-Konguravul, Atlanavul, Boynak, Kızılyurt-Yanılsultanyurt’ta birleşik fiillerde, ilk fiile bağlı -p zarf-fiil ekinin düşmesi yaygındır. Bu bölgelerde aynı durumda düşmek üzere olan -b zarf-fiil ekine de sıkça rastlanılır: alı Kelgen “alıp gelmiş, almış”, alı bara “alıp gider, alır”, %aytı Keli “dönüp gelir, döner”, bolu Kala “olur”. Böyle durumlarda düşen zarf-fiil eki görevini yardımcı ünlüye yükler.

66) Kumuk ağızlarında ön seste y, h, q, * ünsüzlerinin türemesi, çoğunlukla kalıcı türemedir: yib “ip”, yibeg “ipek”, yüzümnü “üzümü”, qaEıl “akıl”, qayva “ayva”, qaşı% “aşık oyunu”, hona “ona”, *aEıllı “akıllı”, *almurT “armut”, *ızdan “izden”, *araEıısı “rakısı”.

Kumuk ağızlarında, son seste kalıcı olarak y, t-T, v ç türemesi görülür: a%av “ağabey”, hamzaT “Hamza”, zuleyhaTnı “Züleyha'nın”, ayşeT%a “Ayşe'ye”, marcanaT “Mercane”, hasay “hasan”, abay %atın “Dünür başı olan kadın”, a%ayni “ağabeyi”, çuday “Hüda”, balaçnı “belayı”.

Alınma kelimelerde iç seste de kalıcı türemelere rastlanır: malayı%ını “meleği”, bussaçqaT “bu zaman”, şiqru “şiiir”.

Pekiştirme sıfatlarında b,P,p,m,T türemesi görülür: yePyeñil “haphafif”, tabtaza “tertemiz”, %ap%ara “kapkara”, azmaz “az”, yaTyañlız “yapayalınız”.

et- fiilinden önce gelen isimlerin sonunda “t” türemesi görülür: mecT et “kılıç yap”, %oşt etib “çadır kurup”, aşt etib “yemek yapıp”.

Zarf görevi yapan kelimelerde son seste n türemesi görülür: eKKeren “iki kere”, %almaylin “kalmadan”, haylen “hayli”.

Zarf fonksiyonunda bulunan, bizdeki geri ve beri kelimelerinde kalıcı olarak l türemesi görülür: gaytı gerli “gerisin geri”, götüyerli “gerisin geri”, götün gerlé “gerisin geri”, berli “beri”, merli “beri”.

67) Bütün bölgelerde çokluk ekinden önce gelen -lı/-li eki düşmektedir: azerbaycallar “Azerbaycanlılar”, haşşalar “haşşalılar”, irallar “İranlılar”, endireyler “Endireyliler”.

Töbenkazaniş'te bulan edatı n, m ve ñ ünsüzlerinden sonra gelirse ilk hecesi düşer: bizimlen “bizimle”, bizimlân “bizimle”, sizinlen “sizinle”.

68) Kumuk ağızlarında mastar ekinden sonra gelen yönelme hâli ekinin mastar ekiyle kaynaştığı görülür. Bu durumda çoğu zaman mastar ekinin ünlüsü kısmen uzar: aytma “söylemeye”, %aytma “dönmeye”, çakırma “çağırmaya”.

69) erişasız “tartışıyorsunuz”, beş namaz %ııarsız “beş vakit namazı kııarsınız”, cenneTlege barırsız “cennetlere gidirsiniz”, dinlemeysiz “dinlemezsiz”, nökerligiz “vezirliğinizi” gibi örneklerde görüldüğü gibi çokluk ikinci şahıs eki ile çokluk ikinci şahıs iyelik ekindeki ñ ünsüzü her bölgede aşınarak hece kaynaşmasına sebep olmaktadır.

Sonuç:

Kumuk ağızları üzerine yapılan çalışmalar neticesinde Kumuk ağızlarının çeşitli sınıflandırmalarının yapıldığından yukarıda bahsetmiştik. Bu tasniflerden en kapsamlı olanı N.H. Ölmesov'un 1997 yılında yaptığı sınıflandırmadır. N.H. Ölmesov Kumuk ağızlarını beş gruba ayırmaktadır:

- 1) Kaytak Grubu (Alhocakent, Başlıkent, Kayakent, Tümen, Ullubiyavul, Hüsemikent, Ötemiş, Yanısultanyurt),
- 2) Podgornogo Grubu (Buklenyurt, Gelinskiy, Cüngütey, Dörgeli, Kakaşura, Karabudahkent, Paravul),
- 3) Buynak Grubu (Buynak, Kazanış, İşgartı, Targu, Erpeli),
- 4) Hasavyurt Grubu (Babayurt, Hasavyurt),
- 5) Terski Grubu (Bammatyurt, Boraganavul, Kızılyar).

Diğer araştırmalarda Kumuk ağızları üç gruba ayrılmıştır. Edebî dili teşkil eden ağız ise kimi araştırmalarda Hasavyurt ağızına,²⁸ kimi araştırmalarda Buynak ağızına²⁹ dayandırılmıştır. Bazı araştırmalarda ise Hasavyurt ve Buynak ağızının edebî dile temel olduğu³⁰ belirtilmiştir. Buradan anlaşıldığına göre Kumuk ağızlarının önceki sınıflandırmalarında gruplar arasındaki farklılıklar bariz değildir. Bu bakımdan araştırmacılar arasında edebî dilin hangi ağza dayandığı hakkında görüş birliği sağlanamamaktadır. Bizim doktora çalışması olarak yaptığımız incelemede Kumuk ağızlarının iki ana gruba ayrılması gerektiği ortaya konulmuştur.³¹ Bu grupları adlandırırken yönlere göre adlandırmayı uygun bulduk. Buna göre Ölmesov'un Kaytak ve Podgornogo adını verdiği grupları "Güney Ana Grubu" adı altında; Buynak, Hasavyurt ve Terski adını verdiği grupları da "Kuzey Ana Grubu" adı altında birleştirmek gerekir.

²⁸ Hasan Eren, "Kumuk Edebiyatı", **Türk Ansiklopedisi**, Cilt 22, Ankara 1975, s. 350.

²⁹ Talat Tekin, **Türk Dilleri**, İstanbul 1999, s. 115.

³⁰ Shirin Akiner, **Sovyet Müslümanları**, İstanbul 1995, s. 131.

³¹ Osman Uyanık, Kumuk Türk Ağızları İncelemesi, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora tezi), Ankara 2002, Cilt 2, s.198.

Kumuk ağızlarının yukarıda verdiğimiz fonetik özelliklerinin ayırıcı nitelik taşıyanları, yaptığımız sınıflandırmada esas alınmıştır. Biz bu sınıflandırmayı yaparken;

a) Güney ve güney ağzlarına geçiş özelliği gösteren kuzey ağzlarında: Ana Türkçedeki aslî uzun ünlülerin kullanılmasını, erfilinin ünlüsünün ş,y,r ünsüzlerinin yanında ı ve i ünlüsüne dönüşmesini, bazı kelimelerde t>d değişmesinin görülmesini;

b) Güney ağzlarında: Kuzey ağzlarına nazaran daha çok görülen kalın sıradan kelime köklerine ince sıradan eklerin gelmesini, i'den gelişen é ünlüsüne rastlanmasını, güney ağzlarının ikinci alt grubunda daraltıcı ünsüzlerin etkisiyle a>i ve a>é değişmesinin görülmesini;

c) Kuzey ve kuzey ağzlarına geçiş özelliği gösteren güney ağzlarında: Bazı kelimelerde b>v değişmesi görülmesini, bu gruptaki bazı ağzlarda çokluk birinci şahıs iyelik ekinin ve çokluk birinci şahıs ekinin -buz/-büz şeklinde olmasını;

d) Kuzey ağzlarında: Aslî uzun ünlülerin başka ünlüye dönüşmüş şekillerinin kullanılmasını, birinci çokluk şahıs iyelik ve birinci çokluk şahıs ekindeki z ünsüzünün yarım sedasızlaşmasını, kuzey ana grubunun üçüncü alt grubunda birinci çokluk şahıs ekindeki z ünsüzünün sedasızlaşmasını belirleyici unsurlar olarak aldık.

Bu sınıflandırmaya göre; Başlıkent, Yanıkayakent, Hüsemikent, Haşa, Buklenyurt, Töbencüngütey, Karabudahkent (Konguravul, Kakuşa, Heli, Boynak), Halimbegavul ve Atlanavul güney ağzlarını teşkil eder. Güney ağzları iki alt gruptan oluşmaktadır.

1.alt grup; Başlıkent, Yanıkayakent, Hüsemikent, Haşa ağzlarından meydana gelmektedir.

2.alt grup; Buklenyurt, Töbencüngütey, Karabudahkent (Konguravul, Kakuşa, Heli, Boynak), Halimbegavul ve Atlanavul ağzlarından oluşmaktadır. İkinci grup kuzey ağzları ile geçiş ağızı özelliğini taşımaktadır.

Kuzey ağzlarını; Kapirkumuk, Erpeli, Targu, Buynak, Korkmazkale, Örkazaniş, Töbenkazaniş, Kumturhali, Endirey, Yahsay, Hasavyurt, Kızılyurt, Kızılyurt (Yanılsultanyurt) ve Bammatyurt ağzları oluşturmaktadır. Kuzey ağzlarının üç alt grubu vardır.

1.alt grup; Kapirkumuk, Erpeli, Targu, Buynak, Korkmazkale, Örkazaniş, Töbenkazaniş ve Kumturhali ağızlarından meydana gelmiştir. Bu grupta yer alan Targu ağızı, kendine has bazı özellikleri ile dikkat çekmektedir. Ayrıca güney ağızları ile kuzey ağızları arasında geçiş ağızı özelliği de göstermektedir.

2.alt grup; Endirey, Yahsay, Hasavyurt, Kızılyurt, Kızılyurt (Yanıstanyurt) ağızlarından oluşmaktadır. Yahsay ağızı, güney ağızları ile geçiş ağızı özelliği göstermektedir.

3.alt grup; Bammatyurt ve komşu yerleşim birimlerinden teşekkül etmiştir.

Yapılan bu yeni tasnife göre Kumuk yazı dili Kuzey grubu ağızlarına dayanmaktadır. Önceki araştırmacılar tarafından Kumuk yazı dilinin dayandığı ağız olarak gösterilen Hasavyurt ve Buynak ağızı, Kuzey grubu ağızları içerisinde yer almaktadır.